

Spotkania archiwistów zakładowych krakowskich instytutów Polskiej Akademii Nauk

Inicjatywa spotkań w archiwach zakładowych Instytutów Polskiej Akademii Nauk, których siedziby znajdują się na terenie działalności Oddziału PAN w Krakowie, została podjęta w czasie spotkania w Archiwum Nauki PAN i PAU w październiku 2012 r. Celem tych spotkań jest wyrażona przez wszystkich archiwistów zakładowych chęć poznania zasobów archiwalnych i zbiorów naukowych przez nich gromadzonych oraz wzajemna wymiana doświadczeń i dyskusja nad pojawiającymi się problemami.

Na łamach 21 tomu „Krakowskiego Rocznika Archiwalnego” opublikowana została relacja ze spotkania archiwistów zakładowych w Instytucie Botaniki PAN w październiku 2014 r. Tym razem oddajemy do rąk czytelników tekst opracowany przez dr. hab. Piotra Wojtała, kierownika Zakładu Zoologii Kręgowców Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt Polskiej Akademii Nauk, dr. Daniela Kubisza, kierownika działu zbiorów ISEZ PAN i Beatę Babicz, kierownika Biblioteki i Archiwum ISEZ PAN.

*Rita Majkowska
Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie*

„150 lat tradycji badawczych i muzealnych”. Spotkanie archiwistów zakładowych instytutów Polskiej Akademii Nauk, 12 października 2015 r. w Instytucie Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN w Krakowie

Coroczne spotkanie archiwistów krakowskich jednostek naukowych Polskiej Akademii Nauk odbyło się 12 października 2015 r. Przedstawiciele archiwów gościł Instytut Systematyki i Ewolucji Zwierząt Polskiej Akademii Nauk (ISEZ PAN). W spotkaniu ze strony gospodarzy brali udział prof. Zbigniew Bocheński (ówczesny dyrektor instytutu), dr hab. Piotr Wojtała (ówczesny zastępca dyrektora ds. naukowych), dr Daniel Kubisz (kierujący działem zbiorów ISEZ PAN) oraz mgr Beata Babicz (archiwista ISEZ PAN). Archiwum Nauki PAN i PAU reprezentowały mgr Marta Tylka i dr Bernadeta Wilk; obecni byli również archiwiści z kilku innych krakowskich jednostek Polskiej Akademii Nauk: Instytutu Botaniki, Instytutu Farmakologii, Instytutu Katalizy i Fizykochemii Powierzchni, Instytutu Metalurgii i Inżynierii Materiałowej.

Zabierając głos jako pierwszy, prof. Zbigniew Bocheński przypomniał historię Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt i przedstawił jego obecną działalność. Instytut jest jedną

z najstarszych jednostek badawczych w strukturach Polskiej Akademii Nauk. Jest kontynuatorem chlubnych tradycji Komisji Fizjograficznej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, która po kilku zmianach organizacyjnych funkcjonowała jako Muzeum Przyrodnicze w ramach Polskiej Akademii Umiejętności do czasu zawieszenia jej działalności przez władze komunistyczne w 1952 r. Siedzibą ISEZ PAN jest budynek przy ul. Sławkowskiej 17 – ten sam, w którym funkcjonowały Komisja Fizjograficzna i Muzeum Przyrodnicze PAU.

Działalność Instytutu to trzy prowadzone równoległe obszary aktywności: badania naukowe, gromadzenie zbiorów naukowych oraz organizowanie wystaw przyrodniczych. Instytut jako jednostka naukowa prowadzi przede wszystkim badania naukowe.

W Zakładzie Zoologii Bezkręgowców prowadzone są badania nad bioróżnorodnością światowej fauny owadów, skoczogonków i pierwogonków, a także prace dotyczące filogenezy, biogeografii, różnorodności gatunkowej i faunistycznej wybranych regionów geograficznych. Wszystkie wymienione obszary działalności stanowią podstawę, dzięki której możliwy jest opis nowych rodzajów i gatunków, tworzenie kluczy do oznaczania różnych grup zwierząt bezkręgowych. W ostatnim czasie realizowane są także badania z wykorzystaniem technik molekularnych.

Badania taksonomiczne, morfometryczne i tafonomiczne węży, ptaków oraz ssaków, zarówno współczesnych, jak i kopalnych, ze stanowisk polskich i zagranicznych znajdują się w obszarze zainteresowań pracowników Zakładu Zoologii Kręgowców. Studia herpetologiczne skupiają się w ostatnich latach przede wszystkim na szczątkach węży pochodzących z różnych krajów zachodniej Palearktyki, zwłaszcza ze stanowisk oligoceńskich i miocenijskich. Opracowywane są różne szczątki ptaków kopalnych – od dawno wymarłych, datowanych na oligocen (około 30 mln lat temu) aż po współcześnie żyjące, których kości zachowały się na stanowiskach archeologicznych. Pracownicy zakładu badają także współczesną faunę nietoperzy i zajmują się osteologią porównawczą ptaków współcześnie żyjących. Ta ostatnia dziedzina znalazła praktyczne zastosowanie m.in. w opublikowanych kluczach do oznaczania kości ptaków (perkozów, krukowatych, udomowionych). Od ponad dziesięciu lat rozwijane są nowe kierunki badań – zooarcheologia i tafonomia szczątków ptaków i ssaków z wielu polskich stanowisk archeologicznych. Wspólnie z naukowcami z innych krajów badane są szczątki ssaków i ptaków z różnych krajów, m.in. Bułgarii, Czech, Estonii, Grecji czy Izraela.

W Zakładzie Zoologii Doświadczalnej pracownicy swoje badania koncentrują na zagadnieniach cytogenetyki, filogeografii, filogenezy molekularnej, ekologii molekularnej i genetyki konserwatorskiej różnych grup organizmów przede wszystkim pierwotniaków (*Paramecium*), owadów (*Orthoptera*, *Hemiptera*, *Coleoptera*) i ptaków (*Dendrocopos*). Niedawno rozpoczęto badania antycznego DNA z polskich stanowisk archeologicznych. Celem badań jest poznanie genetycznego zróżnicowania organizmów na różnych poziomach (od komórkowego po taksonomiczny). Wyniki wykorzystywane są do weryfikacji hipotez dotyczących ewolucji taksonów, w rewizjach systematycznych oraz ekologicznych relacji między gatunkami i populacjami. Istotnym elementem są również prace badawcze nad zoogeografią, genetyką, ewolucją i cytofizjologią gatunków rodzaju *Paramecium*. Badania orzęsków są wykonywane metodami klasycznymi oraz z zastosowaniem najnowszych technik molekularnych, m.in. mikroiniekcji plazmidów DNA i wyciszania genów. Poza studiami genetycznymi w zakładzie realizowane są również projekty związane z eko-

logią i biologią konserwatorską ptaków. Należy podkreślić, że badania są prowadzone przy międzynarodowej współpracy z naukowcami, m.in. z Bułgarii, Francji, Finlandii, Grecji, Japonii, Niemiec, Rosji, Słowacji, Ukrainy, Węgier i Włoch.

W kolejnym wykładzie dr Daniel Kubisz przedstawił kolekcje i zbiory instytutu. Efektem badania bioróżnorodności świata zwierząt są zgromadzone kolekcje zbiorów. Kolekcje zoologiczne i paleontologiczne ISEZ PAN liczą ponad dwa miliony okazów. Jest to drugi co do wielkości zbiór tego typu w Polsce. Obejmuje on przede wszystkim zbiory współczesnych i kopalnych owadów (z większości rzędów), mięczaków (kopalnych i współczesnych) oraz współczesnych i kopalnych kręgowców (głównie gadów, ptaków i ssaków), a także kolekcję żywych szczepów pierwotniaków z rodzaju *Paramecium*.

Najsłynniejszym obiektem znajdującym się w zbiorach ISEZ PAN, a wystawianym w Muzeum Przyrodniczym przy ul. św. Sebastiana, jest nosorożec włochaty ze Staruni. Okaz ten odkryty w 1930 r. stanowi jedno z najcenniejszych znalezisk paleontologicznych na świecie. Podczas wykopalisk ponad osiemdziesiąt lat temu znaleziono niemal kompletne zwłoki jednego z największych ssaków epoki lodowcowej. Zachowanie ciała w niezwykle dobrym stanie było możliwe dzięki naturalnemu zakonserwowaniu w pokładach solanki i wosku ziemnego w miejscu znaleziska. Wizerunek nosorożca włochatego ze Staruni jest oficjalnym logo ISEZ PAN.

W Zakładzie Zoologii Kręgowców zdeponowana jest jedna z największych w Polsce kolekcja szczątków mamuta (*Mammuthus primigenius*). Wśród nich prawie 10 tysięcy kości i zębów tych zwierząt znalezionych podczas badań stanowiska łowców mamutów zlokalizowanego niedaleko krakowskiego Kopca Kościuszki. Równie liczne w kolekcji zakładu są szczątki niedźwiedzia jaskiniowego (*Ursus spelaeus*) oraz renifera (*Rangifer tarandus*). W kolekcji małych ssaków dominują szczątki, kopalne i współczesne, gryzoni i nietoperzy. Na uwagę zasługuje również kolekcja ornitologiczna. Znajdują się w niej szkielety niemal wszystkich ptaków europejskich, zbiór ptasich jaj, w tym 188 jaj przedstawicieli wszystkich gatunków gnieźdzących się na Antarktydzie. Zbiór ten został подарowany przez Bolesława Jabłońskiego. W historycznej kolekcji zgromadzonej przez Kazimierza Wodzickiego w XIX w. znajduje się 2 309 jaj.

Ogromna kolekcja bezkręgowców z całego świata, znajdująca się w Muzeum Przyrodniczym i Zakładzie Zoologii Bezkręgowców, liczy ponad półtora miliona okazów i stale się powiększa. Najbogatsze są zbiory chrząszczy (ponad 800 tys. okazów) i motyli (około 350 tys.). Oprócz kolekcji współczesnych w zasobach znajdują się również cenne kolekcje historyczne: XIX-wieczna kolekcja Antoniego Wagi zawierająca m.in. owady, pająki i kosarze, kolekcja Oktawiusza Radoszkowskiego (z drugiej połowy XIX w.) obejmująca błonkówki z mało dostępnych regionów azjatyckich czy pochodząca z początków XX w. wielka kolekcja tropikalnych chrząszczy Wiktora Solmana. Kolekcje znacznie powiększyli także pracownicy Instytutu od lat 50. XX w. do początkowych lat XXI w.

Również Muzeum Przyrodnicze posiada swoje kolekcje. Są to, oprócz kolekcji eksponatów związanych z działalnością wystawienniczą, również kolekcje naukowe. Jest to przede wszystkim zbiór paleontologiczny, składający się z kilku kolekcji kopalnych roślin i zwierząt. Największą wśród nich jest kolekcja inkluzji w bursztynie bałtyckim. Zbiór paleontologiczny liczy obecnie ponad 12 tysięcy okazów owadów i innych bezkręgowców.

Należy dodać, że w Zakładzie Zoologii Doświadczalnej znajduje się unikatowa na skalę światową żywa kolekcja szczepów *Paramecium aurelia* i gatunków pokrewnych, czyli znanych każdemu z lekcji biologii pantofelków.

Najcenniejszą częścią zbiorów ISEZ PAN są typy opisowe, czyli okazy, na podstawie których opisano nowe dla nauki gatunki zwierząt. Aktualnie Instytut posiada 4 854 takich „wzorców”, ale liczba ta co roku wzrasta. Kolekcje są stale wzbogacane nowymi materiałami pochodzącymi z własnych badań oraz otrzymanymi z innych ośrodków w ramach wymiany i opracowania materiałów naukowych. By okazy z kolekcji nie uległy zniszczeniu i mogły być wykorzystywane w badaniach naukowych, konieczny jest ciągły nadzór merytoryczny, jak i techniczny, a okazy muszą być przechowywane we właściwych warunkach. Do zadań tych wyznaczani są zarówno pracownicy naukowcy, jak i technicy Instytutu.

Chlubą Instytutu są często zmieniane wystawy czasowe w Muzeum Przyrodniczym, otwarte dla wszystkich zainteresowanych. W ich przygotowaniu wykorzystuje się okazy z kolekcji zgromadzonych i przechowywanych w poszczególnych zakładach. W ostatnich latach odbyło się wiele ekspozycji o różnorodnej tematyce. Wystawa „Bursztyn w dziejach i tradycji Europy” pokazywała znaczenie bursztynu dla badań naukowych oraz jego rolę w sztuce i gospodarce od czasu paleolitu. „Niebezpieczna magia tytoniu” zapoznawała zwiedzających z historią i odmianami popularnej używki, ukazując bogatą kolekcję eksponatów – fajek, cygaretek, cygarniczek, papierośnic z różnych zakątków świata. „Ewolucja krabów” była z kolei prezentacją m.in. skamieniałych eksponatów wymarłych stawonogów. Poza tym Muzeum oferuje także wystawy stałe: „Fauna plejstocenu” (której centralną częścią jest nosorożec włochaty) oraz „Rozmowa z kamieniem”, na której można obejrzeć m.in. „złoto głupców”, czyli piryty, barwne odmiany kwarcu, agaty, geody oraz odcisnięte w kamieniu kształty zwierząt i roślin mające nawet setki milionów lat.

Ważną częścią zbiorów ISEZ PAN jest księgozbiór. Historia biblioteki wiąże się ściśle z historią instytutu. Za początek jej działalności uznać należy 1891 r., kiedy to oficjalnie wydzielono z ogólnej Biblioteki Akademii Umiejętności księgozbiór przyrodniczy. Trzy lata później Komisja Fizjograficzna zakupiła cenny księgozbiór Antoniego Wagi – starodruki (głównie XVIII-wieczne, lecz również wcześniejsze, w tym kilka z XVI w.) i współczesne mu, XIX-wieczne dzieła zoologiczne. Wśród nich jest wiele cymeliów i prawdziwy rarytas – pochodzący z przełomu XVIII i XIX w. rękopis Karola de Perthéesa (nadwornego kartografa króla Stanisława Augusta i jednocześnie entomologa-amatora) „Catalogue de ma collection”. Bardzo cennym niedawnym nabytkiem, stanowiącym zbiór wydzielony, jest liczący kilkanaście tysięcy pozycji księgozbiór prof. Kazimierza Kowalskiego obejmujący odbitki i książki o tematyce paleontologicznej. Biblioteka ISEZ PAN gromadzi i przechowuje zbiory (książki, czasopisma i odbitki) z zakresu zoologii. Głównie są to publikacje dotyczące systematyki i filogenezy kręgowców (w szczególności ssaków, ptaków, gadów i płazów) i bezkręgowców (przede wszystkim owadów i ślimaków) oraz dziedzin pokrewnych – ewolucji, ekologii, zoogeografii. Gromadzone są również wydawnictwa związane z zoologią doświadczalną: cytogenetyką, kariosystematyką i biologią molekularną. Księgozbiór ISEZ PAN należy do jednego z największych w Polsce w dziedzinie zoologii. Obejmuje on łącznie blisko 109 tys. pozycji (nie licząc księgozbioru prof. Kowalskiego), w tym prawie 54 tys. książek i odbitek oraz ponad 53 tys. woluminów czasopism. Pozostałą część stanowią zbiory specjalne, wśród nich 539 woluminów starodruków. Podstawą gro-

madzenia jest wymiana (obecnie ok. 300 kontrahentów z ponad 40 krajów). Z tego źródła pozyskiwane są przede wszystkim czasopisma. Wiele książek pochodzi z zakupu i darów. Biblioteka przechowuje również wszystkie publikacje pracowników ISEZ PAN. Ponadto Instytut wydaje dwa czasopisma: „Folia Biologica” i „Acta Zoologica Cracoviensia” oraz liczne publikacje książkowe.

Archiwum zakładowe zostało utworzone decyzją Rady Naukowej z dnia 24 lutego 2009 r. jako odrębna jednostka w strukturze organizacyjnej Instytutu. Archiwum działa w oparciu o przepisy kancelaryjno-archiwalne zatwierdzone przez Archiwum Narodowe w Krakowie i wprowadzone w życie z dniem 1 stycznia 2015 r. decyzją Dyrektora Instytutu. Do głównych zadań Archiwum należy: przyjmowanie dokumentacji spraw zakończonych z poszczególnych komórek organizacyjnych Instytutu, w tym współpraca z komórkami w sprawie prawidłowego przygotowania dokumentacji do przekazania, przechowywanie i zabezpieczenie przejętej dokumentacji wraz z prowadzeniem jej ewidencji oraz udostępnianie posiadanych materiałów.

Zasób Archiwum obejmuje materiały archiwalne, w tym sprawozdania roczne z działalności Instytutu, dokumentację naukowo-badawczą, wydawniczą, dokumentację związaną z przewodami doktorskimi oraz postępowaniami habilitacyjnymi i staraniami o tytuł naukowy profesora, jak również materiały związane z działalnością wystawienniczą Muzeum Przyrodniczego. Kolejną grupą materiałów jest dokumentacja niearchiwalna, wśród której znajdują się między innymi dokumenty osobowo-płacowe. Na koniec 2015 r. zasób archiwum obejmował 14,08 mb materiałów archiwalnych oraz 25,75 mb dokumentacji niearchiwalnej. Zgromadzona dokumentacja jest udostępniana zgodnie z zasadami zawartymi w instrukcji archiwalnej. W okresie 2013–2016 udostępniono 171 teczek aktowych.

Niezwykle cenne archiwalia dotyczące działalności Komisji Fizjograficznej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności, w tym materiały wybitnych postaci (m.in. Józefa Fudakowskiego, Bolesława Kotuli, Jana Stacha, Stanisława Błeszyńskiego) z lat 1865–1952 zostały decyzją Kolegium Instytutu przekazane w 1998 r. do Oddziału Archiwum PAN w Krakowie, obecnie Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie. W Archiwum Nauki znajdują się również akta organizacyjno-naukowe Instytutu z lat 1954–1991.

Na zakończenie spotkania w ISEZ gościom zaprezentowano część zbiorów naukowych. Zwiedzili oni również magazyn pozyskanych z wykopalisk szczątków holocenińskiej fauny ssaków, w tym zobaczyli kości mamutów, pochodzących ze stanowiska paleolitycznych łowców, wspomnianego wyżej.

Beata Babicz, Daniel Kubisz, Piotr Wojtal
Instytut Systematyki i Ewolucji Zwierząt Polskiej Akademii Nauk